

HARAM

yışı ile Pavlus'un yorumu arasında köklü değişiklikler söz konusudur. Hz. İsa, şeriatı iptal etmeye değil tamamlamaya geldiğini, şeriatın en küçük bir harf veya noktanın dahi yok olmayacağını belirtmiş (Matta, 5/17-19), kendisi de şeriat kurallarına göre yaşamış, kavminin her şeyi Tevrat'la düzenlenmiş dinî hayatını paylaşmış, sinagoglara ve mâbede devam etmiş (Markos, 1/29; 14/49; Yuhanna, 6/59; 7/14; 8/20), hac bayramlarına iştirak etmiş (Luka, 13/41-50; Yuhanna, 2/13; 5/1), vergi ödemiş (Matta, 17/24-27), iyileştirdiği cüzzamlıyı kâhine göndermiştir (Luka, 17/14). Dinî yasakların gerçek hedefini göstermiş, bu çerçevede öldürme ve zina gibi haramların önemini vurgulamıştır (Matta, 5/21-30). Diğer taraftan cumartesi yasakları, temiz ve helâl yiyecekler, rabbilere itaat, boşanma gibi hususlarda değişiklikler yapmıştır (Markos, 2/27-28; 7/8, 14-23; 10/1-9; Matta, 23/2).

İlk dönem hristiyanları da dinî emir ve yasaklar konusunda Yahudiliği takip etmişlerdir. Yahudilerin dışında başka milletlerden olup da Hristiyanlığa girenlere yönelik haramlar (putlara tapma, zina, boğulmuş hayvan ve kan), o dönemde hristiyanlar arasında Yahudilik'teki uygulamanın geçerli olduğunu göstermektedir (Resullerin İşleri, 10/9-16; 11/1-10; 15/20, 29).

Yahudi şeriatı (Tevrat) karşısında ilk menfi hristiyan tavrını belirleyen Pavlus'tur. Pavlus şeriatın müsbet bir rol oynadığını (Romalılar'a Mektup, 7/12; Galatyalılar'a İkinci Mektup, 3/23-25), fakat Mesih'in şeriatının Mûsâ şeriatının yerine geçtiğini belirtir. Şeriatın ilâhî ve mükemmel niteliğini inkâr etmez, ancak artık davranışlara yön veremeyeceğini bildirir (Romalılar'a Mektup, 7/12; 10/4); Mesih'in şeriatının sevgi ve merhamet olduğunu ifade eder.

Pavlus, Mûsâ şeriatının geçersizliğini ilân ederken öte yandan bizzat kendiliğinden kötü ve yasak olan fiilleri de sıralar. Ona göre zina, pislik, şehvet, putperestlik, sihirbazlık, düşmanlıklar, kıskançlık, gazaplar, çekişmeler, ayrılıklar, firkalar, hasetler, sarhoşluklar, sefahetler gibi şeyleri yapanlar Allah'ın melekûtunu miras almayacaklardır (Galatyalılar'a İkinci Mektup, 5/19-21). Bütün haksızlık, kötülük, tamah, şerirlik, haset, katil, niza, hile, huysuzluk ile dolu olanlar, kötülük söyleyenler, zemmamlar, küstah, kibirli, övünücü, ana babaya itaatsiz kişiler... ölümüne müstahaktır (Romalılar'a Mektup, 1/28-32; Korintoslular'a Birinci Mektup,

6/9-10; Efesoslular'a Mektup, 5/3-5; Koloseliler'e Mektup, 3/5-8).

Hristiyanlık'ta günah birçok kısma ayrılmakta, tabii ve ilâhî kanunların çiğnenmesi fiilî günah olarak nitelendirilmekte, bu çerçevede de haram ve yasaklar söz konusu olmaktadır (bk. GÜNAH).

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "hırm" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hırm" md.; A. R. S. Kennedy, "Ban", *DB²*, s. 86; L. E. Toombs, "Clean and Unclean", *IDB*, I, 641-648; R. C. Zaehner, *The Teachings of the Magi*, New York 1976, s. 110, 111, 114; J. Milgrom, "The Foundations of the Biblical Dietary Laws", *Religion and Law*, New York 1990, s. 159-193; B. Morris, *Anthropological Studies of Religion*, New York 1993, s. 203-218; S. Singh Kapoor, *The Sikh Religion and the Sikh People*, New Delhi 1994, s. 106; J. Jolly, "Food, Hindu", *ERE*, VI, 63-65; a.mf., "Purification, Hindu", a.e., X, 491; N. Söderblom, "Holiness", a.e., VI, 731-741; R. R. Marett, "Tabu", a.e., XII, 181-185; G. Scholem, "Commandments, Reasons for", *EJd.*, V, 783-792; A. H. Rabinowitz, "Commandments, the 613", a.e., V, 760-783; a.mf., "Dietary Laws", a.e., VI, 26-45; M. Greenberg, "Herem", a.e., VIII, 344-350; R. Wagner, "Taboo", *ER*, XIV, 233-236.

KÜRŞAT DEMİRCİ

□ FIKİH. Haram, fıkıh terimi olarak mükelleften yapılmaması kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiili ifade eder. Ahlâk ve hukuk literatüründe muharrem, mahzûr, menhiyyûn anı, memnû'ı, mezcûrûn anı, me'siyet, zenb, kabîh, sey'ye gibi çeşitli kelimelerin de "yasaklanan şey" mânasında haramla aynı veya yakın anlamlarda sıkça kullanıldığı görülür (Alâeddin es-Semerikandî, s. 40; Fahreddin er-Râzî, I, 127-128; Şevkânî, s. 6).

Haram yerine mahzur kavramını tercih eden Gazzâlî onu "vâcibin mukabili" (*el-Müstasfâ*, I, 66, 76), Fahreddin er-Râzî ve Zerkeşî "fâilî şer'an zemmedilen şey" (*el-Mahşûl*, I, 127; *el-Bahrû'l-muhtâ*, I, 255) diye tarif etmiş. Şevkânî buna "terkedeni övgüye lâyık kılan şey" ilâvesini yapmıştır (*İrşâdû'l-fuḥûl*, s. 6). Bu ifadelerde geçen "kötülen, zemmedilen" kaydı mekruh, mubah ve mendubu tanım dışı bırakmaktadır. Hanefiler'den Sadrüşşerîa gibi usulcüler, haramı "işlenildiğinde ceza gerektiren şey" (*et-Tavziḥ*, II, 125) diye tarif ederek ceza unsurunu ön plana çıkarmışlardır. Haram ve mahzur kavramlarının, bu tariflerde olduğu gibi önce yasaklanan fiilin bizzat mahiyetinden veya mâruz kalacağı müeyyideden hareketle şer'î hükmün bir alt başlığı olarak tarif edilmesinin yanı sıra, daha sonraki dönemlerde hükmün kendisiyle sabit oldu-

ğu delilin mahiyeti nazarı itibara alınarak tarif edilmeye başlandığı ve bu yaklaşımın giderek ağırlık kazandığı görülür. Bu sebeple de İslâm hukukçularının çoğunluğu haramı, "kat'î veya zannî bir delil ile şer'an yapılmaması kesin olarak istenilen fiil" şeklinde tarif etmiş, Hanefîler ise delilin kat'î olmasını şart koşarak yasağın, yani kesin olarak kaçınmayı talebin kat'î bir delil ile sabit olması halinde buna "tahrîm" (haram), zannî bir delil ile sabit olması durumunda "tahrîmen kerâhet" (tahrîmen mekruh) adını vermişlerdir. Bu ayırım, bir bakıma onların terminolojisindeki farz ve vâcib kavramlarının mukabilini teşkil etmektedir (Bahrûlulûm el-Leknevî, I, 58). Bu durumda Hanefîler'e göre haram, "şer'an kat'î bir delil ile kesin olarak nehyedilen şey" diye tarif edilebilir. Burada hükmü ispat eden delilin kat'î olması ölçü alınmakla birlikte aslında Hanefîler'le cumhur arasında konunun özünü ilgilili bir ihtilâf yoktur. Zira Hanefîler'e göre farz veya vâcib, terki halinde ceza gerekeceği mânasında müşterek olduğu gibi tahrîm ve tahrîmen kerâhet de kaçınılmadığı zaman ceza gerekeceği anlamında müşterektir. Hatta Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf mekruhun harama daha yakın olduğunu söylemekle yetinirken İmam Muhammed, kerih görülen davranışların ceza gerektireceği anlamında her mekruhun haram olduğunu söylemiştir (Sadrüşşerîa, II, 126; Bahrûlulûm el-Leknevî, I, 58). Bu açıdan bakıldığında ihtilâfın terminolojide kaldığı ve Hanefîler'in haram tabirini kullanırken ilgili âyetin (en-Nahl 16/116) işaretinden de faydalanarak daha titiz davrandıkları söylenebilir.

Haram konusu fıkıh usulü literatüründe "hüküm" ana başlığı altında incelenir. Usulcülere göre hüküm iktizâ, tahyîr veya vaz' bakımından mükelleflerin fiillerine ilişkin Allah'ın hitabı, fakihlere göre ise bu hitabın gerektirdiği sonuçtur. Mükelleften bir işin yapılması veya yapılmasını talep anlamında iktizâ veya onu serbest bırakma mânasında tahyîr ifade eden şâriin hitabı kavramsal çatı çerçevesinde teklifi hükmü teşkil eder. Mükellefi serbest bırakan tahyîrle ilgili hitabın veya neticesinin (mubah) teklifi hüküm çerçevesinde değerlendirilmesiyle ilgili usulî tartışmalar bir yana (bk. HÜKÜM; MUBAH), Allah'ın hitabı kesin olarak bir işin yapılmasını taleple ilgili ise buna "icab" (vâcib kılma), bir işin terkedilmesi taleple ilgili ise buna da "tahrîm" adı verilir (Fahreddin er-Râzî, I, 113). Bazı

usulcüler, tekliî hükmü şârie veya onun hitabına nisbet ederek bir fiilin yasaklanmasına tahrîm veya onun eseri olarak hurmet, bazısı da mükellefin fiiline nisbet ederek haram kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. (İbnü'l-Hâcib, I, 225; Bahrülulûm el-Leknevî, I, 58-59; ayrıca bk. EF'ÂL-i MÜKELLEFİN).

Genel olarak İslâm hukukçuları bir fiilin can, akıl, din, ırz ve malı koruma şeklinde formüle edilen dinin temel amaçlarına açıkça zarar vermesini, onun haram kılınmasının temel sebebi ve açıklaması (illeti ve hikmeti) olarak kabul etmişlerdir. Bu durumda haramların tayin ve tesbitinin, eşyadaki hüsün ve kubhun akıl veya nakille bilinmesi konusundaki temel usulî tartışma ile yakın ilişkisi bulunduğu (bk. HÜSÜN) ve haram kavramının şeriatın temel amaçları ve bu amaçların çerçevedeği maslahatlar içerisinde geliştiği görüldü. Bu noktada İslâm, ferdin itikadî ve ameli hayatını düzenler ve belli değer hükümleriyle yönlendirirken çok katı ve yasakçı veya her şeyi mubah gösterecek derecede ibâhacı bir yaklaşımdan ziyade orta bir yol tutmuştur. Öte yandan fert ve toplumun varlığını koruyabilmesi için zaruri addedilen bu beş esasa aykırılık çok defa belirsiz, sübjektif ve değişken bir karakter arzettiğinden haramlık hükmü, fıkıh usulünde genelde hükümleri açıklama ve kendileriyle amaçlanan sonuç anlamındaki hikmete değil ona göre daha belirgin, objektif ve istikrarlı vasıflar olan illetlere bağlanmıştır. Bu sebeple ilk bakışta bazı temel maslahatları ihlâl ettiği zannedilen, meselâ sağlığa aykırı bulunduğu, temiz olmadığı, malın israfına ve neslin bozulmasına yol açtığı gibi gerekçelerle açıklanabilen bazı haramlar vardır ki (içkinin, domuz etinin, kumarın ve zinanın yasaklanması gibi) burada ileri sürülen sakıncaların her zaman ve mekânda ve herkes için aynı seviyede geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Şâriin bir şeyi haram kılmasının hem muhataplar tarafından kavranabilen bazı amaç ve yararlar içerdiğinin, hem de o an için kavranamayan başka hikmetler de taşımakta olduğunun bilinmesi, en azından bir kulluk sınavı anlamı taşıdığına kabullenilmesi ve bu tür haramların bizzat bir dini diğerinden ayıran kurucu ilkelerinden sayılması daha tutarlı görünmektedir. Bundan dolayı İslâm'da haramların haramlığını kabullenme aynı zamanda bir iman meselesi olarak da gündeme gelir ve kesin şekilde bilinen helâlleri haram veya haramları he-

lâl kabul etmek imanı ortadan kaldırıcı bir ölçü kabul edilir (Mâtürîdî, s. 332, 334).

Bir fiilin haram olduğu şu şekillerde bildirilebilir: a) Bizzat haram (hurmet) lafzı veya türevleri ile: "Allah size ölüyü, karnı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen hayvanları haram kıldı" (en-Nahl 16/115) ve, "Muhakkak ki Allah annelere saygısızlık yapmayı size haram kıldı" (Buhârî, "Rikâk", 22, "Edeb", 6; Müslim, "Akâziye", 12, 14) ifadelerinde olduğu gibi (diğer bazı örnekler için bk. el-Bakara 2/85, 173, 275; en-Nisâ 4/23; el-Mâide 5/3; el-A'râf 7/33). b) Câiz veya helâl olmadığının açıkça belirtilmesi suretiyle: "Kadınlara verdiklerinizden -boşanma esnasında- bir şey almanız size helâl olmaz" (el-Bakara 2/229) âyetinde olduğu gibi (ayrıca bk. el-Bakara 2/228, 229, 230; en-Nisâ 4/19; el-Ahzâb 33/52). c) Haram kılma anlamını iptal edici bir delil bulunmaksızın mutlak olarak gelen nehiy sigası ile; bunlar "yapmayınız, yaklaşmayınız, öldürmeyiniz" şeklindeki nehiy kalıplardır. "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyiniz" (el-En'âm 6/151) âyetinde olduğu gibi. d) Herhangi bir fiilden sakınmanın kesin bir görev olduğu nu ifade eden sakınma (içtinap) lafızları ile: "Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide 5/90; diğer bazı örnekler için bk. el-Mâide 5/92; en-Nahl 16/36; el-Hac 22/30; el-Hucurât 49/12). e) Söz konusu fiil hakkında ceza gerektiğini belirten ifadelerle: "Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup da -bunu ispat için- dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar" (en-Nûr 24/4; diğer bir örnek için bk. el-Mâide 5/38).

Bir şeyin vâcib olmasının, zıddının haramlığını gerektirip gerektirmediği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı hukukçular, bir şeyi emretmenin zıddının da kerâhetini gerektireceğini, bazıları ise zıddını nehyedeceğini söylemişlerdir. Bir kısım Mu'tezile ve Şâfiî usulcülerinin emrin, zıddını nehyetmek anlamına gelmediğini ve aklın da bunu icap ettirmediğini, bazı Hanefîler ise genel olarak emrin zıddının kerâhetini gerektireceğini, fakat bunun icap tarzında veya mutlak olarak delâlet etmesi şeklinde olmadığını söylemişlerdir. Hanefîler'den Cessâs, emrin bütün zıtlarından nehiy anlamı taşıdığı görüşündedir. Burada emir

ve nehyin farklı iki kalıp olduğu kabul edilmekle beraber tartışma, bu kalıpların birbirinin zıddı mânalara delâlet edip etmediği hususundadır (bu konuda bk. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, I, 183-193; İbn Hazm, *el-İhkâm*, III, 333-335; Pezdevî, II, 329-339; Serahsî, *el-Uşûl*, I, 94-99; Âmidî, II, 393-395; Şevkânî, s. 101-105; ayrıca bk. EMİR; NEHİY).

Kısımları. Haramlar, haram kılınan fiil veya nesnenin mahiyeti, delilinin kuvveti ve yasaklanan şeyin nevi itibarıyla çeşitli kısımlara ayrılmış, yasaklanan fiil veya nesnenin mahiyeti bakımından "haram li-zâtihî" ve "haram li-gayrihî" olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Haram li-zâtihî, geçici bir sebebe dayanmaksızın bir şeyin bizzat kendi varlığındaki bir zarar veya çirkinlik (kubh) sebebiyle şâriin doğrudan haram kıldığı fiildir. Onun haramlığının kaynağı o şeyin bizâtihi kendisi olduğu için bazı hukukçular bu tür haramlara "haram li-aynihi" adını da verirler. Meselâ hırsızlık, zina, ölmüş hayvan eti yemek, şarap içmek böyledir.

Haram li-gayrihî, kendinden ötürü değil dıştaki bir sebep veya durumdan dolayı haram kılınan fiildir. Cuma namazı vaktinde alışveriş, başkasının mülkünde izinsiz namaz kılma, bayram günü oruç tutma gibi. Burada tahrîm, ilgili olduğu veya yol açtığı hâricî durumdan doğmaktadır (Sadrüşşerîa, II, 126). Haramın bu tür taksimi, usulcülerin eşyada bulunan kötülük ve çirkinliğin mahiyeti hakkındaki görüşlerinin ve nehiy konusunda yaptıkları benzer ikili ayırımın tabii bir sonucu olmalıdır. Çünkü nehiy, kural olarak hem nehyedilen şeyin kötü ve çirkin olduğu anlamına gelir, hem de nehyedilen fiilin haram olmasını, hatta dolaylı olarak aynı sonuca götüren bazı fiillerin de haram sayılmasını gerektirir. Bu sebeple nehiy ile haram arasında bir sebep-sonuç ilişkisi bulunur. Esasen dinî yasakların kapsam ve çerçevesi konusunda İslâm hukuk doktrininde yer alan ihtilâflar da nehyin varlığı ve kesinliği hususundaki görüş farklılıklarının yanı sıra, anılan sebep-sonuç ilişkisinin kuvvet derecesini belirlemede farklı değerlendirmelerin yapılabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Herhangi bir karîneden mücerret olan nehyin delâletiyle ilgili usulî tartışmalar bir yana fakihlerin çoğunluğu, kat'î veya zannî olmasına bakmaksızın bir şer'î delil ile sabit olan nehiy ve men'in haram anlamına geleceğini kabul etmiş ve deliller arasında herhangi bir ayırıma gitme-

miştir. Ancak Hanefîler, kat'î ve zannî delil ile sabit olan nehiyleri farklı değerlendiren birincisine haram, ikincisine tahrîmen mekruh adını vermişlerdir. Bu da haramın, delilin kuvvet derecesine göre yapılmış bir başka ikili ayırımı mahiyetindedir.

Hükümü. İslâm hukukçularına göre kat'î delil ile sabit olan bir fiilin haramlığına kesin olarak inanılması gerekir. Böyle bir hüküm, meselâ ribâ veya zinanın haram oluşunu inkâr eden kişi Ehl-i sünnet'e göre küfre girmiş olur (Bağdâdî, s. 345). Zannî delil ile sabit olan ve Hanefîler'in terminolojisinde tahrîmen mekruh adıyla anılan haramın yasak oluşunu inkâr eden veya onu helâl gören ise kâfir değil fâsık kabul edilir. Bununla birlikte amel bakımından haram ile tahrîmen mekruh arasında Hanefîler'e göre de bir fark bulunmadığı ve tahrîmen mekruh ameli yünden âdeta haram derecesinde görüldüğü için mükellefin herhangi bir ayırım yapmadan her iki tür haramdan da kaçınması gerekir. Ancak kat'î delil ile sabit olan haramı irtikâp edenin cezasının, zannî delil ile sabit olan haramı yani tahrîmen mekruhu işleyen cezasından daha ağır olacağı açıktır. Ayrıca bir kimse'nin, haram veya tahrîmen mekruhun hükmünü hafife alarak bu fiilleri işlemesi küfre götüren tehlikeli bir yol olarak görülmüş, tahrîmen mekruhu herhangi bir yolla te'vil ederek işlemesi ise küfür değil fîsk olarak nitelendirilmiştir (Kılavuz, s. 120-124).

Bir fiildeki haramlık o fiilin kendinden kaynaklanıyorsa söz konusu fiil hukuken olmamış kabul edilerek kendisine hiçbir olumlu sonuç bağlanmaz ve ayrıca fiilin sahibine ulaşmak istediği menfaat de tanınmaz. Meselâ zina nesep ve mirasçılığın, hırsızlık ve gasp mülkiyetin sübûtu için sebep teşkil etmez. Çünkü bu fiiller bizzat haram olup şer'î bir hükme sebep olmaya elverişli değildir. Ancak İslâm hukukçularının, özellikle de Hanefîler'in bazı haram fiillere hukukî sonuç bağlamaları, meselâ zinanın hurmet-i musâhere doğuracağını söylemeleri, daha çok üçüncü kişilerin hukukunu koruma ve fiilî durumlara bazı sonuçlar bağlama düşüncesiyle açıklanabilir. Fiildeki haramlık kendi dışındaki bir sebepten dolayı ise bu durum, hukukçuların çoğunluğuna göre yapılan ameli bütünüyle iptal etmez ve kendisi hukukî sonuçlar bağlanacak bir sebep olarak kabul edilebilir. Meselâ ribâî akid yapan taraflar böyle bir akdi uygulamaya koyarlarsa her biri lehine kar-

şılıklı edimler üzerinde mülkiyet hakkı doğar. Fakat şâriin böyle bir fiilin haramlığını ifade eden yasağı bulunması sebebiyle bu mülkiyet nezhî değil habîs bir mülkiyet olur. Onlara göre bu tür fiilin biri matlûp, diğeri mekruh olmak üzere birbirine aykırı iki yönü bulunmaktadır ve böyle bir durum aklen imkânsız değildir. Bu düşünceden hareketle gasbedilmiş bir arazide namaz kılma eylemine bakıldığında fiil namaz olması cihetinden matlûp, arazinin gasbedilmiş olması açısından ise haramdır ve gasp olmaksızın namaz, namaz olmaksızın da gasp mümkündür. Bu tür haram fiilin ameli bütünüyle iptal etmeyeceği konusunda fakihler arasında icmâ bulunduğunu ileri süren Gazzâlî, gasbedilmiş arazide namaz kılmanın sıkça vuku bulmasına rağmen seleften hiç kimseden böyle bir namazın kazâ edilmesi gerektiğine dair bir görüşün nakledilmediğini söyler (*el-Müstasfâ*, I, 77-78). Bazı Mu'tezile âlimleriyle Ahmed b. Hanbel ve arkadaşları, Zâhirî ve Zeydî fakihleri, bir fiilde hem vâcip hem de haram yönün bulunmasını çelişki kabul ederek nehyin fesadı, sıhhatin ise sevabı gerektireceğini, mükellefe bir tek vakitteki aynı ameli sebebiyle hem mükâfat hem ceza verilmesinin düşünülmemeyeceğini, dolayısıyla bu tür haramların söz konusu ameli bütünüyle iptal edeceğini ileri sürmüşlerdir. Usulcülerin "ictimâu'l-vücûb ve'l-hurme" (haram ile vâcibin bir arada bulunması) adını verdikleri bu hususta, cumhurun görüşleri daha kuvvetli delillere dayanması sebebiyle tercihe lâyık görünmekteyse de mevcut tartışmalardan söz konusu mesele hakkında en azından Ahmed b. Hanbel'den sonraki dönemde Gazzâlî'nin bahsettiği gibi bir icmân bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Haram oluşun, bir fiilin hukukî sonuçlarına etkisi yanında dinî anlamıyla günah gerektirip gerektirmeyeceği hususunda, günahın söz konusu fiili işleminin haram oluşunu bilmeye bağlı bulunduğuna işaret eden bilgiler, kişi haram bir fiili helâl olduğunu zannederek yaparsa ona günah yazılmayacağını, buna karşılık helâl olan bir fiili haram zannı ile yapmaya kalkışınca bu cüreti sebebiyle uhrevî bir ceza gerekeceğini söylemişlerdir ki bu açıklamalardan, İslâm âlimlerine göre haramla günah arasında zorunlu bir bağlılığın bulunmadığı anlaşılır (Zerkeşî, I, 256-257; ayrıca bk. GÜNAH).

Haram bir fiili işleyen veya bu yolla haksız kazanç sağlayan kişinin günahattan arınabilmesi için yerine getirmesi gereken

bazı vecibeler vardır. Söz konusu haksız fiil veya kazanç karşı tarafın veya üçüncü şahısların hak ve hukukunu ilgilendiriyorsa öncelikle onları sahiplerine vermesi veya karşılıklı rızâ esasları çerçevesinde onlarla anlaşması, sonra da söz konusu fiili işlemekten dolayı Allah'tan af dilemesi gerekir. Haksız fiil ve kazançta konu olan malın hak sahibine iadesinde temel prensip mümkünse malı aynen, değilse mislini, bu da imkânsız ise değerini vermektir. Öte yandan haksız iktisaba konu olan malın sahibi belli ise bu mal sahibine, ölmüş ise vârislerine verilir. Mal sahibinin bulunmasından ümit kesilmiş veya vâris bırakmadan ölmüş ya da mal müşterek olup sahiplerine teker teker haklarını vermek imkânsız hale gelmişse bazı âlimler, böyle bir malın kişinin kendi mülkü olmaması ve temiz bulunmaması sebebiyle fakirlere sadaka olarak verilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir; ancak çoğunluk bunun fakirlere verilmesini câiz görmüştür. Zira haram yolla kazanılmış malın gerçek sahibi bulunmadığında ya imha edilmesi ya da fakirlere verilmesi söz konusudur. İmha edilmesinin, malın ne gerçek sahibine ne onu elinde tutan kişiye ve ne de fakirlere faydası vardır. Fakirlere verilmesi halinde ise bunun hem fakirlere hem de onların duaları sebebiyle malın gerçek sahibine faydası olacaktır. Ayrıca haksız kazançta konu olan bu malı fakirlere dağıtan kişinin amacı da bundan kendisi için herhangi bir sevap beklemek değil sadece bu kirli maldan kurtulmaktır. Haram yolla kazanılmış olan mal devlet hazinesine veya kamuya ait ise bunların yeniden devlete verilmesi veya kamu menfaatlerine harcanması gerekir (Gazzâlî, *İhyâ*, II, 127-141).

Derecesi. Başta Gazzâlî olmak üzere fikhî hükümleri dinî-ahlâkî değerlerle birlikte ele alan bazı müellifler, her tür haram fiilin yasak ve kötü olmasını kabul etmekle beraber onları kötüden daha kötüye doğru bir sıralamaya tâbi tutmuşlardır ki böyle bir derecelendirme, İslâm hukukunun dinî karakteriyle hukuk-ahlâk ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

Birincisi, dürüst ve âdil müminlerin sakındığı ve fikhî kitaplarında haram olduğu kaydedilen davranışlardır; bunlardan kaçınanlara âdil, sakınmayanlara fâsık, günahkâr ve âsi denir. Bu tür haramların âhirette verilecek asıl cezaları yanında kısmen dünyada da birtakım cezaları vardır. Bu gruba giren haramlar kendi aralarında da derecelendirilebilir. Meselâ ba-

zı şekil şartlarına uyulmadan satış akdi yapmak haram, kuvvete dayanarak bir malı gasbetmek daha şiddetli haram, faizle muamelede bulunmak ise çok daha şiddetli bir haramdır. Haram fiiller arasındaki bu sıralanışın izâfilik taşıdığı ve söz konusu fiilleri yasaklayan nasların üslûbu, bunlar karşılığında verileceği bildirilen cezaların ağırlık ve şiddeti, haramların yol açtığı tahribatin ferdî veya umumi oluşu, kişinin veya toplumun haklarını ilgilendirmesi gibi ölçüler esas alınarak yapıldığı söylenebilir.

İkincisi sâlih kulların sakındığı haramlardır. Bunlar, zâhire bakılarak câiz sayıldıkları halde haram olma ihtimal ve şüphesiyle sakınılan fiillerdir. Bu tür konularda belli ölçüde kuvvetli bir şüphe bulunuyor ve haram ihtimali ağırlık taşıyorsa, "Sana şüpheli geleni bırak, şüpheli gelmeyi al" (Buhârî, "Büyû", 3; Tirmizî, "Şıfatü'l-kıyâme", 60) meâlindeki hadise göre onu haram gibi kabul etmek ve ondan sakınmak gerekir. Bununla birlikte bazı zayıf ihtimaller veya şüpheler yüzünden meşrû fiilleri yasaklamak da doğru değildir. Böyle bir tutum yalnızca hukukî hayatı sıkıntıya düşürmekle kalmaz, aynı zamanda bu şüphelerin yol açacağı çeşitli vesveseler fertlerin psikolojik hayatlarını da olumsuz yönde etkileyebilir.

Üçüncüsü müttaki ve siddıkların kaçındığı davranışlardır. "Mahzurlu olana düşmek korkusuyla mahzursuz olanı da terketmedikçe kul müttakiler derecesine ulaşamaz" (Tirmizî, "Şıfatü'l-kıyâme", 19) hadisinden hareketle takvâ sahibi kişiler, ilk iki dereceye giren davranışlar yanında fiilin işleniş veya elde edilmiş tarzında bazı çirkinliklerin (kerâhet) bulunması veya Allah'ın rızasını elde etme mânâsı taşıması halinde, ayrıca haram konusunda ihtiyata riayet etmek ve nefsin gevşekliğe alışmasını önlemek amacıyla bazı mubah fiillerden kaçınmışlardır ki bu tür davranışlar pozitif hukuktan ziyade tasavvuf ve ahlâk sahasına girer (bu derecelerin sayısı ve örnekleri için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 120-125; Karaman, s. 20).

Haramla İlgili Genel Kurallar. 1. Haramı belirleme hak ve yetkisi yalnız Allah'a aittir. Kavramın tanımı sırasında görüldüğü gibi haram usul literatüründe "şer'î hüküm" ana başlığı altında incelenmiştir. Hüküm ise mükellefin fiilleriyle ilgili bizzat Allah'ın hitabıdır. Ayrıca kaynağı itibariyle ilâhî bir karakter taşıyan İslâm dininde, kesin olarak yasaklanmış veya serbest bırakılmış fiiller bizzat Allah ta-

rafından belirlenmiş ve bu yetki sadece O'na tahsis edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, hristiyanlar hakkında nâzil olan, "Allah'ı bırakıp hahamlarını, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rabler edindiler" (et-Tevbe 9/31) âyetindeki rab edinmeyi haham ve rahiplerin helâli haram, haramı helâl kılmaları ile açıklamıştır (Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 9). Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de de dil alışkanlığı sebebiyle "şu haram, bu helâl" denmesi yasaklanarak böyle bir davranış "Allah'a karşı yalan uydurmak" diye nitelendirilmiştir (en-Nahl 16/116). Hakkında doğrudan yasaklayıcı bir nas bulunmadığı halde bir mütehihin herhangi bir fiilin haram olduğunu söylemesi ise, re'y ile haramı belirleme değil Allah'ın o konudaki hükmünü ortaya çıkarma gayretinden ibarettir. 2. Tahrimine dair delil bulununcaya kadar eşyada aslolan ibâhâdır. İslâm hukukuna önemli bir esneklik kazandıran bu kaideye göre herhangi bir konuda tahrimde delâlet eden sahih bir nas bulunmazsa o konu mubah ve helâl çerçevesi içinde mütalaa edilir. Borçlar ve ceza hukukunda ki, "aksine bir delil bulunmadığı sürece kişinin borçsuz ve suçsuz oluşunun esas alınması" (berâet-i asliyye) prensibiyle paralelliği bulunan bu kurala İslâm hukukçuları, yeryüzünde her şeyin insanın emrine verildiğini, helâl ve serbest olmanın asıl, haramlığın ise istisna olduğunu bildiren âyetlerin (bk. el-Bakara 2/187; Âl-i İmrân 3/93; el-Mâide 5/4; Lokmân 31/20; el-Câsiye 45/13) genel ifadesinden ve, "Helâl Allah'ın kitabında helâl kıldığı ve haram Allah'ın kitabında haram kıldığıdır, sükût ettiği şeyler ise sizin için affedip serbest bıraktıklarıdır" (İbn Mâce, "Et'ime", 60; Tirmizî, "Libâs", 6) gibi hadislerden ulaşmışlardır. Hangi şartlarda ve konularda bu kuralın geçerli olacağına dair tartışmalar bir yana (Süyûtî, s. 133-138; İbn Nüceym, s. 73-77) bu prensip, İslâm hukukunda haram dairesinin oldukça dar tutulduğunu göstermektedir. 3. İyi niyet haramı meşrû kılmaz. İslâm'da ameller ancak niyetlere göredir (Buhârî, "İmân", 41; "Hıyel", 1; Müslim, "İmâre", 155; Ebû Dâvûd, "Talâk", 11) ve niyetsiz sevap yoktur (İbn Nüceym, s. 14). Bununla beraber vasıtaların da gayeler gibi meşrû olması esastır. Bu sebeple helâl ve temiz kazanç teşvik edilmiş, buna karşılık gayri meşrû yollardan rızık elde edilmesi yasaklanmıştır (Buhârî, "Zekât", 29; "İcâre", 20; Müslim, "Zekât", 44, 63-65). Bu kural, bazı İslâm hukukçularının, özellikle haram fiillere meşruiyet kazandırılmaya çalışılması halinde dış iradeyi (ob-

jektif nazariye) esas aldıklarını göstermektedir. 4. Harama götüren sebepler ve yollar da haramdır (İbn Abdüşşekûr, I, 95). Bu genel kural *Mecelle*'de, "Alınması memnû olan şeyin verilmesi dahi memnû olur" (md. 34) ve, "İşlenmesi memnû olan şeyin istenmesi dahi memnû olur" (md. 35) şeklinde yer almıştır. İslâm hukukunda "sedd-i zerâi'" adıyla anılan önemli bir delilin de temelini teşkil eden bu kural sayesinde ferdî ve içtimai hayata zarar verecek her türlü eylem daha başlangıçta önlenmiş olmaktadır. Sınırları iyi tesbit edilmek ve uygulamada hukukî hayatın süreklilik ve canlılığına engel olmamak kaydıyla bu kural, İslâm toplumunun kendine mahsus dünya görüşü çerçevesinde kendi rengini taşıyabilmesi için koruyucu bir özellik arz etmektedir. 5. Haram şüphesi bulunan şeyden kaçınmak esastır. İslâm'ın haram ve helâl kıldığı hususlar açık olup ikisi arasında kalan şüpheli fiillerin bulunduğu bir saha vardır. Bunlar da haram veya helâle dair nasların sübut ve delâletleriyle ilgili olan ve ayrıca eldeki hukukî hadiseye tatbiki sırasında ortaya çıkan bazı şüpheli durumlardır. Hz. Peygamber, bunlardan uzak durmanın din ve namusu korumak için daha emin bir yol olduğunu, bunları yapan kimsenin ise haram işlemeye çok yaklaşmış olacağını söylemiştir (Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107-108; Ebû Dâvûd, "Büyû", 3). Ancak hadisin bu ifadesi, bir şeyde haramlık şüphesinin bulunmasının onu haram kılacağını değil, haramlara yol açabilecek şüpheli şeylerden kaçınmanın faziletli bir davranış olduğunu bildirmektedir. Bu sebeple haramlardan kaçınmada hukuk düzeninin genel ve objektif ölçüsünün yanı sıra kişilerin kendi subjektif kaygıları da önemli addedilerek hem hukuk, ahlâk ve din arasında bağ kurulması hem de ferdin kendi iç huzurunu bulması amaçlanmış olmaktadır. İslâm hukuk literatüründe yer alan, "Helâl ve haram bir arada bulunduğu zaman haram helâle galip gelir" şeklindeki kural, haramların işlenmesinin fert ve toplum hayatında yol açacağı tahribatı, bu yüzden kötülüklerin önlenmesinin taşıdığı önceliği ifade eder (bu kural ve uygulama örnekleri için bk. Süyûtî, s. 209-213; İbn Nüceym, s. 121-131). 6. Zaruretler haramları mubah kılar. İslâm hukukunda haramın çerçevesinin oldukça dar tutulmasının yanında tabii ve devamlı olmayan bazı hayati zaruretler sebebiyle bu çerçevenin sınırları daha da daraltılarak zaruret ölçüsünde haramın

askıya alınmasına imkân sağlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki bazı âyetler bu prensibi ifade etmektedir (el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115). Mecelle'de, "Zaruretiler memnû olan şeyleri mubah kılar" şeklinde yer alan bu kural (md. 21; bk. İbn Nüceym, s. 94) yine Mecelle'nin, "Zaruretiler kendi miktarlarınca takdir olunur" (md. 22); "Mâni zâil olduktan memnû avdet eder" (md. 24); "Zarar bi-kaderi'l-imkân def olunur" (md. 31) ve, "Hâcet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur" (md. 32) kaideleriyle açıklanmış ve sınırlandırılmaya çalışılmıştır.

Literatür. İslâm teşriî ve cemiyet hayatı bakımından çok önemli yeri ve rolü bulunan haram ve helâl kavramları hakkında bilhassa hadis ve fıkıh külliyyatında geniş bir literatür meydana gelmiştir. İlk hadis mecmualarında haram ve helâl konusundaki hadisler müstakil bir bölümden ziyade ilgili olduğu konular içinde incelenmiş, daha sonra müstakil eserlerde toplanmıştır. Bunlardan Abdülganî el-Cemmâî'nin *el-'Umde fi'l-aḥkâm fi me'âlimi'l-helâl ve'l-harâm* adlı eserinde (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1407/1986), Buhârî ve Müslim'in sahihlerindeki 420 kadar hadis fıkıh kitaplarının sistematiğine uygun olarak tasnif ve tahrir edilmiştir. Ali Fikrî, *Mürşidü'l-enâm li-ma'rifeti'l-helâl ve'l-harâm*'ında (nşr. Muhammed Ferîd Vecdî, Kahire 1369/1950) önce helâle, sonra haramla ilgili âyet ve hadisleri tefsir etmiş, ardından insan hayatının çeşitli safhalarında karşılaşılabilecek helâl ve haramlara dair nasları incelemiştir.

Fıkıh usulünde mahiyeti itibariyle "hüküm", ifade edildiği sigâ ve üslûp bakımından "nehiy" bölümünde incelenmiş olan haramın günlük hayatla ilgili problemleri fûrû fıkıh kitaplarında işlenmiş ve şeriatla menedilen ve mubah kabul edilen şeyler anlamında "hazr ve ibâha" (İbn Hazm, IX, 163; Kâdîhan, III, 400; Bezzâzî, IV, 42, 104, 154, 260), dinen hoş karşılanmaması açısından "kerâhiye" (Merginânî, IV, 78; Bezzâzî, VI, 350; el-Fetâvâ'l-Hindiyeye, V, 308) ve şeriatın iyi ve kötü gördüğü hususların bilinebilmesi açısından "istihsan" (Serahsî, X, 145; Kâsânî, V, 118; Bezzâzî, VI, 373) gibi başlıklar altında ele alınmıştır. Ayrıca fıkıh kitaplarında özellikle nikâh-talâk, av, hayvan kesimi, eti yenen ve yenmeyen hayvanlar, içecekler, giyecekler, atış ve yarış konularında da helâl ve haramla ilgili hükümler anlatılmaktadır.

Kâdî Nu'mân b. Muhammed De'â'i-mü'l-İslâm ve zikrû'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kaḍâyâ ve'l-aḥkâm adlı eserini (nşr. Âsaf b. Ali Asgar Feyzî, Kahire 1406/1985), klasik bir fıkıh kitabı sistematiği içinde ve daha çok İsmâîlî eğilimleri doğrultusunda yazmıştır. Ca'ferî ulemâsından Muhakkak el-Hillî'nin *Şerâ'i'u'l-İslâm fi mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm*'ı ile (nşr. Abdülhüseyn Muhammed Ali, I-IV, Necef 1389/1969) İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Qavâ'idü'l-aḥkâm fi ma'rifeti'l-helâl ve'l-harâm*'ı da (Tahran 1272, 1313, 1315, 1329, 1387-1389) sadece helâl ve harama tahsis edilmiş eserler değil çeşitli konuları kapsayan klasik birer fıkıh kitabıdır. Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Uḫûbetü ehli'l-kebâ'ir* (nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1405/1983), Zehbî'nin *Kitâbü'l-Kebâ'ir* (nşr. M. Abdürrezzâk Hamza, Kahire 1356; nşr. Abdurrahman Fâhûrî, Halep 1398; nşr. Muhyiddin Mestû, Beyrut 1404) ve İbn Hacer el-Heytemî'nin *ez-Zevâcîr 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*'i (I-II, Bulak 1284; Kahire 1310, 1331; Türkçe trc. Ahmet Serdaroğlu – Lutfi Şentürk, *İslâm'da Helâller ve Haramlar*, İstanbul 1981) gibi haramla ilgili klasik kitaplar yanında Yûsuf el-Kardâvî'nin *el-Helâl ve'l-harâm fi'l-İslâm* ile (Beyrut 1967; T. trc. Mustafa Varlı, *İslâm'da Helâl ve Haram*, İstanbul 1971) bu eserde geçen yaklaşık 484 hadis tahrir edildiği Nâsirüddin el-Elbânî'nin *Gâyetü'l-me'râm fi tahrîci eḥâdisi'l-Helâl ve'l-harâm* (Beyrut 1405/1985), A. Muhammed Assâf'ın *el-Helâl ve'l-harâm fi'l-İslâm* (Beyrut 1986), Riaz Hussain'in *Halal and Haram in Islam* (Lahore, ts.), Abdur Rehman Shad'ın *Do's and Do not's in Islam* (Lahore 1988) ve Hayreddin Karaman'ın *Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar* (İstanbul 1995) adlı eserleri, sosyal ve günlük hayatla ilgili çeşitli soru ve problemlere cevap olarak kaleme alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hırm" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hırm" md.; *et-Ta'rîfât*, "hırm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 367-369; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hırm" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hırm" md.; *Müsned*, II, 287, 328, 332, 382, 404, 412, 415, 418, 538; III, 466; IV, 141, 341; V, 246, 251, 254, 255, 267, 269, 271, 275; VI, 153; Dârimî, "Rikâk", 9, 38, "Zekât", 31, "Büyü", 1-2, 78; Buhârî, "İmân", 39, 41, "Zekât", 29, "Hıyel", 1, "İcâre", 20, "Büyü", 2, 3, 15, 37-38, 39, 113, "Talâk", 51, "Rikâk", 22, "İtişâm", 3, "İstikrâz", 19, "Edeb", 6; Müslim, "Zekât", 44, 63-65, "İmâre", 155, "Akziye", 12-14, "Müsâkât", 107-108; İbn Mâce, "Et'ime", 60, "İcârât", 10-11, "Fiten", 14; Ebû Dâvûd, "Talâk", 11, "Büyü", 3; Tirmizî, "Ze-

kât", 28, "Büyü", 1, "Şifâtü'l-kıyâme", 19, 60, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 9, "Libâs", 6; Nesâî, "Zekât", 48, "Büyü", 2, 94, "Kuḍât", 11; Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 332, 334; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 345-347; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 690, vr. 22a-b; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 183-193; İbn Hazm, *el-İḥkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1970, III, 333-335; a.mlf., *el-Muhal-lâ*, IX, 163; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, I, 257-258; II, 329-339; Serahsî, *el-Üṣûl*, Kahire 1324-31, I, 80-81, 94-99; a.mlf., *el-Mebsûṭ*, X, 145; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 65-66, 76-79; a.mlf., *İhyâ'*, Kahire 1387/1967, II, 112-151; Alâeddin es-Semerkandî, *Mizânü'l-uṣûl* (nşr. M. Zeki Abdülber), Katar 1404/1984, s. 40, 223-235, 238-243; Kâsânî, *el-Bedâ'î*, V, 118; Kâdîhan, *Fetâvâ*, III, 400; Merginânî, *el-Hidâye*, İstanbul 1986, IV, 78; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥṣûl*, I, 113, 127-128; Âmidî, *el-İḥkâm*, I, 98-102; II, 393-395; İbnü'l-Hâcib, *Muḥtaşarü'l-müntehâ*, Bulak 1316, I, 225; Sadrüşşeria, *et-Tauḍîḥ*, II, 125-126; Tef-tâzânî, *et-Telvîḥ*, II, 125-126; Zerkeşî, *el-Baḥ-râ'l-muḥîṭ* (nşr. Abdülkadir Abdullâh el-Ânî), Küveyt 1413/1992, I, 255-274; Bezzâzî, *el-Fetâvâ*, IV, 42, 104, 154, 260; VI, 350, 373; Süyûtî, *el-Eṣbâḥ ve'n-nezâ'ir* (nşr. Muhammed el-Mutasim-Billâh), Beyrut 1407/1987, s. 118, 133-138, 179-181, 209-213, 280-281; İbn Nüceym, *el-Eṣbâḥ ve'n-nezâ'ir* (nşr. M. Mutî' el-Hâfız), Dimaşk 1403/1983, s. 14, 60, 73-77, 81, 94-100, 121-131, 183; *el-Fetâvâ'l-Hindiyeye*, V, 308; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübûṭ*, I, 58-59, 95; Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâiḥü'r-raḥamât*, I, 58-59, 104-110, 405-406; Şevkânî, *İrşâdül-fuḥûl*, s. 6, 101-105; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmgânî, *Kâmûsü'l-Kur'ân* (nşr. Abdülazîz Seyyid el-Ehlî), Beyrut 1983, s. 125; *Mecelle*, md. 21, 22, 24, 31, 32, 34, 35; Ali Fikrî, *Mürşidü'l-enâm li-ma'rifeti'l-helâl ve'l-harâm* (nşr. M. Ferîd Vecdî), Kahire 1369/1950, s. 9-18, 19-37; Mahmûd Şit Hattâb, *el-Muṣṭalahâtü'l-askeriyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerim*, Beyrut 1386/1966, I, 181-183; Muhammed el-Hudârî, *Üṣûlü'l-fıkıh*, Kahire 1389/1969, s. 47-51; M. Ebû Zehre, *Üṣûlü'l-fıkıh*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî), s. 21-23, 33-36; M. Ebû'l-Feth el-Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1390/1970, s. 195-219; Mustafa'vî, *et-Taḥkîk*, II, 217-219; M. Zeki Abdülber, *el-Hükmü's-ser'i'î ve'l-kâ'idetü'l-kânûniyye*, Küveyt 1402/1982, s. 24-28; Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982, s. 120-124; Saîd Ali M. el-Humeyrî, *el-Hükmü'l-vaḍ'î 'inde'l-uṣûliyyîn*, Mekke 1405/1984, s. 38-39; J. Penrice, *A Dictionary and Glossary of the Korân*, London 1985, s. 33; Ahmed el-Husarî, *Naẓariyyetü'l-hükm ve meşâdirü't-teşri' fi uṣûli'l-fıkhi'l-İslâm*, Beyrut 1407/1986, s. 36-39, 63-65; Zekiüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlmi-nin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 215-217; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990, s. 139-143; M. Tâhir es-Siddîkî, *Mecma'u biḥârî'l-envâr fi garibi't-tenzil ve letâifi'l-aḥbâr*, Medine 1415/1994, I, 480-485; Hayreddin Karaman, *Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar*, İstanbul 1995, s. 11-32, 189-193; Cihad Tunç, "Kelâm ilminde Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 325-342; "Taḥrîm", *Mu.F*, X, 205-212.

